

РЕЦЕНЗИЯ

**от доц. д-р протойерей ИВАН СТОЯНОВ ИВАНОВ
за дисертация на ЕЛЕОНОРА ДИМИТРОВА АСЕНОВА
за присъждане на образователната и научна степен „доктор“**

на тема:

**МУЗИКАТА В ОБРАЗОВАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ПО РЕЛИГИЯ
В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ**

Научен ръководител на дисертанта: ДОЦ. Д-Р АДРИАН АЛЕКСАНДРОВ

На основание на РД 38-351 от 10.07.2023 г и решение на ФС на Богословския факултет от 27.06.2023 г. решение 12, съм избран за член на Научното жури (автор на рецензия) за процедурата по присъждане на образователната и научна степен „доктор“ за дисертацията на Елеонора Асенова по професионално направление 2.4. Религия и теология, докторантска програма: Религиозна педагогика.

Сведение за докторанта и докторантурата

В периода 2000–2006 г. Елеонора Асенова учи в специалност „Музикална педагогика“ към НБУ, а през 2008 г. успешно завършва и Магистърска програма „Управление и продуцентство в музикалните изкуства“ в същия университет. От 2006 до 2011 г. учи за бакалавър в Богословския факултет на СУ. През 2015 г. записва Магистърска програма „Религия и образование“, която завършва през 2019 г. От юли 2019 г. до юли 2022 г. е редовен докторант към БФ на СУ „Св. Климент Охридски“ по научната специалност „Религиозна педагогика“. Докторантката успешно изпълни индивидуалния си план: изпитите са положени с отличен успех. Има три публикувани статии в сборници от научни конференции. Отчислена е с право на защита през юли 2022 г. От 2007 г. до днес, Елеонора Асенова е учител по Музика и по Религия в различни детски градини: ОДЗ „Мечо Пух“, ДГ „Джани Родари“, ДГ „Слънце“ и ДГ „Магнолия“, където години наред студенти от Богословския факултет извършват педагогическата си практика.

Сведения за дисертацията и автореферата

Елеонора Асенова представя едно интердисциплинарно дисертационно съчинение, което обвързва и отразява музикално-педагогическата практика при преподаването на религия в началното училищно образование с елементи практическа теология, църковна и религиозна музика, и химнология.

Изграждам своята рецензия и като обобщавам препоръките, мненията, забележките и становищата на колегите от Катедрата, които са свързани с представената от колегата Асенова дисертация.

В Увода са представени основните научни идеи и постановки в работата на дисертацията. Хипотезата на изследването е че децата развиват по-добър усет към вярата с помощта на музиката. Предмет на изследването е музиката в обучението по религия в

предучилищна възраст. Обект на изследването е обучението по религия в предучилищна възраст. Задачите са разнопосочни: Проучване на историческото развитие на религиозното образование, музиката и в частност религиозните песни. Проучване на основните компоненти на обучението в предучилищна възраст – подходи, средства, форми и направления. Проучване на физиологичните и психологически аспекти на религиозното и музикално образование в предучилищна възраст. Преглед на основните музикални дейности в предучилищна възраст и тяхното разглеждане в контекста на религиозното обучение. Да се анализират и представят тези музикални произведения, които са интересни и подходящи за децата, съобразени с възрастовите им особености. Да се обхванат и представят повече и разнородни по жанр и националност музикални произведения, които са приложими и достъпни за децата в обучението по религия в предучилищна възраст. Да се класифицират и да се свържат музикалните произведения към една или повече теми от учебното съдържание по религия в предучилищна възраст в някои от основните им форми за работа – възприемане, изпълнение и съчиняване на музика. Да се представят различните видове музикални произведения, които са приложими в обучението по религия в предучилищна възраст и тяхното комплексно използване с музика, звук, говор, изображение и анимация чрез съвременни аудиовизуални и информационни технологии. Представяне на основни тематични единици използвани в обучението по религия в предучилищна възраст със застъпен музикален елемент – теми, открити уроци и тържества. Представяне на нови възможности за практическо приложение на базата на съвременни интерактивни технологии и средства. Методите са: общ ретроспективен анализ на религиозното обучение с използването на музика и песни. Структурен анализ и синтез на отделните елементи на предучилищното религиозно и музикално образование – психологически и физиологични предпоставки. Емпиричен експериментален метод на музикалните дейности и тяхното комплексно използване с музика, звук, говор, изображение и анимация, чрез съвременни аудиовизуални и информационни технологии в обучението по религия в предучилищна възраст. Метод на конкретните ситуации базиран на дългогодишен педагогически опит с деца в детска градина в областта на музикалното и религиозно предучилищно образование.

Представена е апробация на резултатите и изводите от изследването чрез публикациите, които са свързани с изследвания проблем и работа с деца в детски градини в гр. София: „Магнолия“, „Слънце“, „Джани Родари“.

Значимостта на изследването се състои в интегрирането на музикалните дейности в образователния процес по религия в предучилищна възраст и тяхното практическо приложение. Структура и обем Дисертационният труд е в обем 306 страници, състои се от предговор, увод, три глави и заключение, използвана литература от 175 заглавия, от които 2 светоотечески извори, 153 изследвания на български и руски език и 20 на английски език, справка за научните приноси и списък на публикациите свързани с темата на дисертационния труд. Трудът е придружен от 81 приложения с авторско участие. Приложенията включват: 13 интернационални религиозни анимации; 5 съчетания от динамични картини, музика, звук и говор; Презентация на PowerPoint, която представя комплексното използване на музика, звук, говор, изображение и анимация чрез аудио и аудио-визуални средства; Примерна разработка на открита педагогическа ситуация по религия на тема „Почитане на св. икони“ с използването на интерактивна методика и съвременни аудио-визуални средства (презентация на PowerPoint); Примерна разработка на открита педагогическа ситуация по религия със сценариен елемент на тема „Рождество Христово“ (голям видеоклип); Учебен сценарий по религия с музикални елементи, тип тържество на тема „Възкресение Христово“ (презентация на Prezi); 17 детски песни – общи и религиозни (инструментал, и с глас) и

4 църковни песнопения, 2 музикални игри, 1 религиозна музикално-дидактична игра и 4 религиозно-дидактични игри; 14 нотни примера, 11 таблици, 5 схеми, 3 фигури и 2 фотоизображения; 6 описания, задачи, примери от практиката и упражнения.

ПЪРВА ГЛАВА на съчинението „Обучението по религия в предучилищна възраст“ включва следните точки: 1. Музикални образци използвани в религиозното обучение преди 1945г. и връзката им със съвременното обучение по религия в предучилищна възраст; 2. Особенности на съвременното предучилищното образование и възпитание; 3. Интерактивни методи и средства използвани в обучението по религия в предучилищна възраст. 1. Музикални образци използвани в религиозното обучение преди 1945 г. и връзката им със съвременното обучение по религия в предучилищна възраст Музикалните образци са разнообразни и са съпътствали религиозното обучение още от най-ранните му периоди. Те, както и религиозното образование водят своето начало още от основаването на Църквата, като стават неотменим компонент, както на богослужебния живот, така и на катехизацията. Основните точки на изследването в тази глава са: 1.1. Исторически преглед на религиозното образование в България; 1.2. Църковните песнопения и обучението по религия в предучилищна възраст; 1.3. Народни песни; 1.4. Възрожденски песни; 1.5. Религиозни песни след Освобождението; 1.6. Песенни сборници; 2. Особенности на съвременното предучилищното образование и възпитание; 3. Интерактивни методи и средства използвани в обучението по религия в предучилищна възраст; 3.1. Интерактивни методи; 3.2. Интерактивни средства.

Според мен Първата глава, която по-скоро има въведителен контекст, по отношение на цялостната структура на съчинението, е доста интересна, обаче някои части от нея, трябва да са в Увода. Предвид спецификата и характеристиката на дисертацията смятам, че акцентът е в третата Глава и е директно свързан с приносите, които предлагате както за богословието, така и за училищната педагогическата дейност свързана с вашата конкретна професия.

ВТОРА ГЛАВА разглежда „Основните музикални дейности в контекста на религиозното предучилищно обучение“ в следните точки: 1. Физиологични и психологични аспекти на музикалното и религиозно образование в предучилищна възраст; 2. Възприемане на музика; 3. Изпълнение на музика; 4. Съчиняване на музика; 1.1. Религиозно развитие; 1.2. Музикално развитие; 2. Възприемане на музика; 2.1. Възприемането на музика в обучението по религия в предучилищна възраст; 3.1. Пеене; 3.2. Музикално-ритмични движения; 3.3. Свирене с детски музикални инструменти;

Интерес представлява фактът, който представя авторът, че при изпълнението на песни в обучението по религия в предучилищна възраст са включени много елементи – текст, мелодия, мимика, танц, игра, изпълнение на ритъм. Песента се съпреживява, като се разиграва и изпълнява от децата с помощта на учителя. Песните привличат децата и те ги изпълняват с голямо желание и вдъхновение, ако са правилно подбрани, като влияят пряко върху тяхната чувствителност, допринасят и обогатяват познавателните им способности. Диапазонът на мелодиите трябва да отговаря на гласовите възможности за определената възраст. А именно – за трета подготвителна група тоновият обем на общия диапазон е ми1 -си1 и съответно за четвърта подготвителна група – до1 -до2 (си-до2 , ла-до2 – при някои деца). Видове музикални произведения подходящи за изпълнение в обучението по религия в предучилищна възраст. В обучението по религия в предучилищна възраст могат да се използват разнообразни песенни форми, които да са съобразени, както с възрастовата характеристика на децата, така и с целите и задачите на конкретната религиозна тема. Най-общо казано в процеса на работа, следва постепенно да се преминава към изпълнение на по-сложни елементи в музикално и текстово

отношение. Това са: църковни песнопения подходящи за изпълнение от деца в предучилищна възраст; религиозни детски песни; детски песни, които се използват в общото обучение по музика и съавторски и авторски детски песни. В обучението по религия в предучилищна възраст детските музикални инструменти могат да се използват: при възприемането на музикална пиеса; при изпълнението на песни; при изпълнението на музикално-ритмични движения и музикални игри; за илюстриране на специфичен момент от дадено библейско събитие или елемент от образователното съдържание. Изпълнението на музика в обучението по религия в предучилищна възраст разкрива многобройни възможности за употреба в различни части и аспекти от образователния процес. Изпълнението на различни видове песни, голямото разнообразие от музикално-ритмични движения и широката употреба на детските музикални инструменти, дават възможност за разгръщането на творческия потенциал в контекста на религиозното обучение. Подпомагат и обогатяват педагогическата ситуация във всяка нейна част, като допринасят за интересното и леко поднасяне на религиозното съдържание по начин, който е близък до малките обучаеми – чрез музика, игра и движение. Музикалното творчество в предучилищна възраст се свежда по-скоро до музикална импровизация – двигателна, музикално-ритмична или певческа. В тази връзка във всяка музикална дейност се разкриват възможности за творчество у децата, което възниква в повечето случаи спонтанно. В обучението по религия в предучилищна възраст е възможно децата да импровизират части от песен, музикален разговор с въпроси и отговори, характерни движения при слушането на музика или ритмика, съпровод с детски музикални инструменти, танцови движения. Третата основна дейност – съчиняването на музика, се характеризира и разглежда в много по-широк мащаб, като включва детското творчество и оригиналност във всички аспекти, които са свързани с нея. Тя провокира разгръщането на творческия потенциал, който Творецът е заложил във всеки човек. Творческият процес освобождава детето от ограниченията, носи му радост и удовлетворение, като го доближава до истинското му предназначение и мисия в този живот, посветен в служба на Бога и хората.

ТРЕТА ГЛАВА е озаглавена „Практическо приложение на музиката в съвременното обучение по религия в предучилищна възраст“.

Тя предава всички разгледани аспекти на религиозното и музикално обучение в предучилищна възраст в три точки: 1. Предпоставки за избора на музиката като помощен инструмент в обучението по религия в предучилищна възраст; 2. Съдържание на предучилищното обучение по религия с музикален елемент /включване на музикални дейности; 3. Анализ на религиозната педагогическата ситуация с музикален елемент в практико-приложната среда. 1. Предпоставки за избора на музиката като помощен инструмент в обучението по религия в предучилищна възраст; 2. Съдържание на предучилищното обучение по религия с музикален елемент /включване на музикални дейности; 3. Анализ на религиозната педагогическата ситуация с музикален елемент в практико-приложната среда. Изяснява се какво е педагогическата ситуация в процеса на обучение по религия в тази ранна детска възраст. Педагогическата ситуация се осъществява в по-строга форма в предучилищното образователно заведение – детска градина и училище, и в по-свободна форма в прицърковното училище. Найната вариативност е свързана с различните параметри, които се съдържат в основната ѝ структура. Музиката, представена в музикалните дейности подпомага и оживява религиозната материя (съдържание), защото е свързана с психическия, духовния и физическият свят на детето. А от това, с какви „тухли“ ще бъде изграден той, зависи изграждането му като личност – осветена от „Светлината на света“ (Иоан 9:5) и следваща истинския път (срв. Иоан 14:6).

От изнесената информация в Третата глава е видно, че научният принос, в този контекст, е изключително голям. Открива се взаимното сътрудничество на музикалната педагогика с практическата теология. Авторът изтъква, че музикалното развитие на децата е неделима част от тяхното цялостно развитие. „Музиката е посредник между духовното и физическо естество в човека, тъй като е неуловима, нематериална, но в същото време ярко присъствена. Тя протича във времето, като лента, която прожектира емоции, чувства и мисли, за които думите са недостатъчни, поради бедността на речника, за да могат да ги изразят, но се разпознават от душата и вълнуват сърцето“. Подкрепям това ваше както лично човешко, така и научно мнение.

Разбира се никой труд не е съвършен, и тук виждаме някои неясноти по отношение на строгия богословски терминологичен изказ, понякога в текста Ви се откриват емоционални моменти, неприсъщи за подобен вид научен текст, но предвид влиянието, което имате от работата Ви с деца, това може да се приеме като оправдание във ваша полза.

В дисертацията си докторантът дава много примери от изследователи в областта на религиозната, музика, музикалната педагогика и църковната музика, по конкретно, като подчертава и развитието на музикалната педагогика в България (несъмнено се свързва и с творенията на българското църковно песенно наследство, от Първото и Второто поколение български църковни композитори, диригенти и изпълнители). Моделите за изследване са комбинирани с музикалните примери от историята на развитието на българската църковна и религиозна музика. Като например в Първа глава на съчинението „Обучението по религия в предучилищна възраст“: Исторически преглед на религиозното образование в България; Музикални образци използвани в религиозното обучение преди 1945 г. и връзката им със съвременното обучение по религия в предучилищна възраст; Особенности на съвременното предучилищното образование и възпитание и т.н.

Дисертантът подчертава конфесионалната си принадлежност, като определя че учителите по религия са призвани да въведат децата в православната вяра чрез многообразни методи и средства, които са адекватни на съвременното променящо се общество. Религиозното възпитание и обучение, като цяло, се реализира на три нива – в семейството, в образователното заведение (детска градина или училище) и в Църквата. Изтъква, че музикалните образци използвани в религиозното обучение преди 1945 г. съдържат в себе си духовни послания, които са скрити и чакат отново да се открият на малките обучаеми, по думите на Добри Христов, който пише, че „песента е най-хубавият дар, даден от Бога на човека и в нея са скрити всички тайни и само чрез нея нашето сърце ги разбира“ (Христов, Д. Предговор. Изворчето пее. София, 1936). Изразява мнение, че за да се доближат тези песни до съвременното обучение по религия е нужно да се представят пред децата по подходящ начин – разнообразен, в зависимост от конкретните цели, задачи, възрастови и индивидуални особености, което е развито и като постулат в дисертационното съчинение.

Позовавам се на мнението на авторът, че „възприемането на музика се осъществява, както като самостоятелна дейност, така и в съчетание с другите основни музикални дейности, а дори и с други изкуства. Това е така поради факта, че децата имат по-големи възможности за възприемане на музика, отколкото за нейното изпълнение, което се потвърждава и от методиката на музикалното възпитание“. Защото всъщност в обучението по религия в предучилищна възраст възприемането на музика следва да се осъществи на базата на широка и богата музикална палитра от църковна, народна, класическа, съвременна, популярна и детска музика. По този начин децата ще обогатят своята музикална култура и заедно с музикално-слуховите си представи, ще развият въображението и асоциативните си способности, които от своя страна ще подпомогнат

техните познавателни способности. Религиозното образователно съдържание ще им стане по-близко чрез църковната музика, която ще ги приобщи към църковния живот; народната музика, която ще се докосне до най-съкровени кърчи на българската им същност; класическата музика, която ще ги обогати духовно и детската музика, която ще доближи религията до техния детски свят. „Изпълнението на музика е водеща дейност в българската музикална педагогика. Тя е активна дейност, която е основна за музикалното възпитание и обучение на подрастващите“. Нейното приложение е широко обхватно, защото включва в себе си пеене, музикално-ритмични движения и свирене с детски музикални инструменти“. (срв. Асенова, Е. Възприемането на музика в обучението по религия в детската градина. Свидетелство, служение и богослужение на църквата. Сборник статии. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 81). Музикалното творчество дава възможност за развитие на цялостните творческите способности на децата. Музикалните специалисти много точно определят, че задачите с творчески характер в областта на музикалното възпитание имат изключително значение за множество аспекти от развитието на личността. Те способстват за освобождаването на творческите импулси; за психическото разкрепостяване; за активизирането на художествено-образното мислене и въображение; за стимулирането на мотиви за занимания с музикална дейност; за укрепването на личното самочувствие на децата и за общото им многостранно развитие (срв. Пеев, И., Гайтанджиев, Г., Торбов, Г., Диамандиева, Н. Пос. съч., с. 288.). Подчертава се, че основата на съдържанието на обучението по религия в предучилищна възраст обхваща пет глобални теми и множество основни теми, които са разработени от Дечев, Стефанова и Миленова в „Помагало за обучението по религия в детските градини“. Там е посочено и примерно годишно разпределение, което указва по една тема за седмица. Стефанова (сега Рабаджиева, която е бивш директор на ДГ №77 „Магнолия“, гр. София и настоящ директор на по-голямата ДГ № 18 „Детски свят“), разработва по-разширен вариант, с по-две теми на седмица, които са поразгърнати, като някои от тях обхващат нови и интересни аспекти, като: „Добро и зло“, „Приятелството“, „Различните деца“, „Любов към Бога“, „Любов към човека“, „Любов към природата“. Като се вземат предвид и тези теми, които са много интересни за децата и обхващат събития от ежедневието, и актуални съвременни проблеми, които се разглеждат от гледна точка на Свещеното Писание, се оформят не пет, а шест глобални теми и шестдесет и две основни теми, които са променени с малко от оригиналният им вариант.

Основен приносен момент е представен от Асенова е практическото приложение на музиката в обучението по религия в предучилищна възраст, което се осъществява в точно определена форма. Като такава тя е синтетична, тъй като съчетава религиозното и музикално обучение, в рамката на цялостното предучилищно образование. Въз основа на съдържанието на обучението по религия в предучилищна възраст е добавен примерен музикален материал, който е различен за всяка тема. Авторът изяснява, че това е направено с цел да има повече разнообразие и индивидуален избор от страна на учителите по религия, но от методическа гледна точка е добре например, дадена песен, да бъде изпълнявана в няколко поредни занятия с цел да се затвърди, да служи като мост към различните теми и да съдейства за положителния емоционален фон на образователния процес. Предложените от Вас таблици са едно от доказателствата за приносите в направените изследвания на дисертацията.

Докторантът много мотивирано и силно уверено заключава, че учителите по религия са призвани, като помощници на апостолите, да следваме с вяра, надежда и любов указанията и обещанието на Господа, които отправя към тях, а същевременно към всички нас: „И тъй, идете, научете всички народи, като ги кръщавате в името на Отца и

Сина и Светия Дух, и като ги учите да пазят всичко, що съм ви заповядал, и ето, Аз съм с вас през всички дни до свършека на света. Амин“ (Мат. 28:19, 20).

Основните приноси предложени от дисертанта са:

1. Предоставяне на богата база за практическо приложение с описания, методически указания и авторско участие – нотни примери, аудиофайлове, видеоклипове, примерни разработки и други;

2. Формулиране и изясняване на нови аспекти свързани с използването на музиката в съвременния образователен процес по религия (музикално-изобразителни движения, религиозна педагогическа ситуация с музикален елемент и комплексно използване на музика, звук, говор, изображение и анимация с помощта на аудио и аудиовизуални средства).

По отношение на втория и третия принос, изследването Ви следва определената методология и изпълнява целите и задачите, съчетано със свидетелствата на конкретната педагогическа работа, дават доказателства като Приложения, свързани с конкретиката на религиозното и музикалното предучилищно образование с другите практически приложни описания. Най-приложимите и научни аргументи се свързват най-вече с втория принос, формулирайки и изяснявайки новите аспекти, свързани с използването на музиката в съвременния образователен процес по религия, мисля че вие го правите доста аргументирано и това се открива в дисертацията.

Публикации по темата на дисертацията:

1. Изпълнение на разнородни песни в обучението по религия в детската градина. Хармония в различията. Сборник с доклади. София, Академично издателство За буквите – О писменехъ, 2020, с. 84-98.

2. Възприемането на музика в обучението по религия в детската градина. Свидетелство, служение и богослужение на църквата. Сборник статии. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 79-94.

3. Религиозните песни след Освобождението и съвременното обучение по религия в детската градина. Хармония в различията. Сборник с доклади. София, Академично издателство За буквите – О писменехъ, 2021, с. 211- 221.

Авторефератът отговаря на изискванията.

Предлагам на вниманието на Журито и част от мотивираното предложение за публична защита от страна на научния ръководител доц. д-р Андриан Александров, благодарение на чието усърдие и прилежно ръководство докторантът показва положителни резултати в своята работа: „Така структуриран, дисертационният труд на Елеонора Асенова представя интересно, актуално и оригинално изследване в областта на образованието и религиозната педагогика. Темата, разгърната от гледна точка на музиката и нейната роля в предучилищната възраст, предлага нови възможности и перспективи за развитието на религиозното образование в тази възрастова група. Предучилищната възраст е от изключително значение за формирането на личността и ценностните убеждения на децата, като музиката има специфичен принос за тяхното психологическо развитие. Тя стимулира творческото мислене, усвояването на социални умения, емоционалната изразност, както и способността за съпричастност. В контекста на религиозното образование, музиката има потенциал да създава и задълбочава свързаността на децата с религиозните ценности, традиции и практики. Предложеното дисертационно съчинение на тема: „Музиката в образователния процес по религия в предучилищна възраст“ отговаря на академичните критерии и изисквания за докторска

дисертация, като съчинението има приносен характер и представлява интерес както за изследователите на тази специфична научна проблематика, така и за учителите по религия в тази възрастова група“.

Документацията, представена по процедурата, е пълна и са направени изискуемите проверки. Не е констатирано плагиатство. Декларирам, че нямам съвместни публикации с кандидата.

Цитирането под черта отговаря на стандарта.

В заключение

На основание на цялостната работа на дисертанта по време на обучението си в докторантската програма по Религиозна педагогика, на представения дисертационен труд и публикуваните статии, свързани с темата на дисертацията

Препоръчвам на уважаемото жури да присъди на г-жа Елеонора Асенова научната и образователна степен „доктор“.

Доц. д-р протойерей Иван Иванов